

УДК 94(430)«18»:329-055.2

DOI <https://doi.org/10.32782/2305-9389/2022.27.29>

ІДЕОЛОГІЯ І СУСПІЛЬНА ПРАКТИКА ЖІНОЧОГО РУХУ В НІМЕЦЬКІЙ ІМПЕРІЇ

Хлібовська Ганна,

кандидатка історичних наук,
доцентка кафедри всесвітньої історії
Волинського національного
університету імені Лесі Українки
ORCID ID: 0000-0001-9764-3595

У статті проаналізовано становлення та розвиток жіночого руху в Німецькій імперії. Звернено увагу, що в українській історичній науці це питання майже не досліджувалося.

Охарактеризовано умови, які сприяли появі початково розрізненої, а згодом більш організованої боротьби німкенів за емансипацію. Виокремлено чинники, що вплинули на формування жіночого руху в Німецькій імперії, а саме: об'єднання німецьких земель в єдину державу, яке сприяло уніфікації імперського законодавства і певному узгодженню діяльності жіночих організацій; індустріалізація країни і, як наслідок, поступова руйнація патріархального устрою, збільшення чисельності працюючих жінок, зміна їхнього статусу в суспільстві; вплив північноамериканського та британського фемінізму на боротьбу німкенів за свої права.

Зазначено, що становлення жіночого руху в німецьких землях відбулося на початку «довгого» XIX століття. Його представниці, переважно освічені інтелектуалки із заможних родин, поширювали свої погляди в літературних творах, жіночих часописах і газетах, створювали організації, які опікувалися різними сторонами буття жіноцтва. Натомість структурування жіночого руху, формування його ідеологічних засад та усталення суспільних практик найповніше проявилися в імперський період, зокрема вільгельмівську епоху.

Розкрито напрямки діяльності жіночих організацій: захист майнових інтересів німкенів, охорона здоров'я і материнства, надання права на здобуття вищої освіти, покращення умов праці робітниць, боротьба за виборче право. Вказано, що єдина ідеологія в німецькому жіночому русі не сформувалася. Виникло кілька напрямків, пов'язаних ідейно з релігійними, громадськими організаціями, політичними партіями. Водночас, поряд із прихильницями емансипації жінок, залишався численний прошарок німкенів, які притримувалися традиційних патріархальних поглядів.

Звернено увагу на боротьбу суфражисток, які вважали, що надання виборчого права жінкам посприє їхньому звільненню від інших форм дискримінації. Відзначено неоднорідність та діаметрально протилежні позиції багатьох суфражисток.

Визначено результати боротьби жінок за емансипацію: прийняття імперських законів з охорони праці робітниць; розширення майнових прав жіноцтва; отримання права навчатися в університетах країни, брати участь у діяльності політичних партій і громадських організацій тощо. Зауважено, що змінилися наявні раніше стереотипи щодо місця жінки у суспільстві.

Ключові слова: Німецька імперія, емансипація, фемінізм, суфражизм, німецький жіночий рух, жіночі організації.

Khlibovska Hanna. Ideology and social practice of the women's movement in the German Empire

The article analyzes the formation and development of the women's movement in the German Empire. Attention was drawn to the fact that this issue was almost never investigated in Ukrainian historical science.

The conditions that contributed to the appearance of the initially scattered, and later more organized struggle of German women for emancipation are characterized. The factors that influenced the formation of the women's movement in the German Empire are singled out, namely: the unification of German lands into a single state, which contributed to the consolidation of imperial legislation and a certain coordination of the activities of women's organizations; industrialization of the country, and as a result, the gradual destruction of the patriarchal system, an increase of the number of working women, a change of their status in society; the influence of British and North American feminism on the struggle of German women for their rights.

It is noted that the formation of the women's movement in German lands took place at the beginning of the "long" XIX century. Its representatives, mostly educated intellectuals from wealthy families, spread their views in literary works, women's magazines and newspapers, created organizations that took care of various aspects of women's existence. Instead, the structuring of the women's movement, the formation of its ideological foundations and the establishment of social practices were most fully manifested in the imperial period, particularly the Wilhelmine era.

The areas of activity of women's organizations are revealed: protection of German women's property interests, health and maternity protection, granting of the right to obtain higher education, improvement of working conditions for female

workers, struggle for suffrage. It is shown that a single ideology in the German women's movement was not formed. There emerged several trends that were connected with religious, public organizations and political parties. At the same time, alongside with supporters of women's emancipation, there remained a large layer of German women who adhered to traditional patriarchal views.

Attention is drawn to the struggle of the suffragettes, who believed that giving women the right to vote would help free them from other forms of discrimination. The heterogeneity and diametrically opposite positions of many suffragettes were noted.

The results of women's struggle for emancipation are defined: the adoption of imperial laws on the protection of female workers; expansion of women's property rights; obtaining the right to study at the country's universities, participate in the activities of political parties and public organizations, etc. It was noted that the previously existing stereotypes regarding the place of women in society have changed.

Key words: the German Empire, emancipation, feminism, suffragism, German women's movement, women's organizations.

Сучасні німкені можуть багато з того, за що боролися їхні прабабусі: голосувати, вчитися, вести бізнес і керувати країною. Нині німецькі жінки вважають себе емансипованими, тобто мають рівні з чоловіками права в суспільному, трудовому і сімейному житті. Рівноправність передбачає також право на освіту, обирати і бути обраною до державних органів влади, право на працю і рівну зарплату з чоловіками. Хоча за статистикою німкені заробляють на 20% менше, ніж чоловіки, і займають лише 15% керівних посад [7]. З метою подолання цього гендерного дисбалансу в 2020 році у ФРН прийнято національну стратегію, яка передбачає встановлення гендерного паритету, зокрема всі урядові відомства зобов'язані збільшити частку жінок у бізнесі і політиці, скоротити гендерний розрив в оплаті праці тощо.

За свої права німкені боролися довго і послідовно. Тепер навіть важко повірити, що півтора століття тому майже не було жіночих професій, жінки не мали змоги займатися ні наукою, ні мистецтвом, не кажучи вже про політику чи бізнес. Патріархальний устрій більшості німецьких держав наділяв жінок і чоловіків різними соціальними функціями і, відповідно, різними правами і обов'язками. До прикладу, право обирати і бути обраним визначалося майновим цензом і, будучи залежними у цьому сенсі від чоловіка чи батька, жінки позбавлялися такої можливості. Відтак усвідомлення зміни їхніх ролей у суспільстві «довгого» XIX століття пройшло тривалу еволюцію. Трансформації стереотипних уявлень від означення місця жінки знаменитою тріадою «Kinder», «Küche» «Kirche» («Діти», «Кухня», «Церква»), яку приписують останньому кайзеру Німецької імперії Вільгельму II, до більш активної її ролі у суспільному житті сприяла доба модернізації «довгого» XIX століття. Означений період характеризували динамічність, моделювання новацій в усіх сторонах життя суспільства. В цей час започатковано організований жіночий рух, сформовано його засади та усталено суспільну практику.

З огляду на розвиток гендерних досліджень в сучасній історичній науці актуалізувалася проблема вивчення генези жіночого руху в Німецькій імперії. Донедавна в історичних студіях переважала тенденція зосереджувати увагу головню на чоловічій діяльності. Натомість науковці, які займаються гендерними проблемами, мають на меті повернути жінкам належне їм місце у світовій і національній історії. У 1970-х роках сформульовано головне кредо феміністської жіночої історії: «Жінки вивчають жінок задля жінок» [6]. В українській історіографії становлення та розвиток фемінізму як суспільного руху розглядали Оксана Кісь, Марина Вороніна, Ольга Гриценко-Веселовська, Наталія Шевченко [3; 5; 6; 2; 4; 8]. Проте дослідження з історії генези німецького жіночого руху загалом і в Німецькій імперії зокрема відсутні.

Натомість у німецькій історичній науці вивченню проблеми фемінізму приділено значно більше уваги, головню історикінями. Здебільшого це пов'язано як з науковим інтересом учених, так і з тією роллю, яку відіграють жінки в сучасному німецькому суспільстві. З активізацією гендерних досліджень було звернено увагу на джерельну базу. У 1983 році в місті Кассель створено архів, у якому зберігаються джерела з історії німецького жіночого руху. З 2018 року у відкритому доступі запрацював жіночий цифровий архів (Digitales Deutsches Frauenarchiv). Тут розміщено фотографії газетних та журнальних статей, вирізок, плакатів, листівок, книг, які знайомлять із життям і діяльністю представниць німецького фемінізму [14]. У міждисциплінарних часописах публікуються дослідження з історії боротьби жінок за свої права.

У наукових розвідках переважає позитивістський підхід. Основна увага звернена на вивчення фактичного матеріалу та створення цілісної картини жіночих практик у тому часі. У дослідженні Карін Гаузен та Хельги Вундер «Жіноча історія. Гендерна історія» йдеться про становлення німецького жіночого руху та його учасниць [15]. Ірен Шрьодер охарактеризувала чинники, які спонукали до активізації руху німкенів в імперський період, виокремлює його регіональну специфіку [17]. Софі Айсман розглянула динаміку боротьби жіноцтва за свої права від середини XIX століття до початку Великої війни [1]. Улла

Вішерман проаналізувала тематику, зміст, стиль жіночих часописів і газет [19]. Гізела Брінкер-Габлер дослідила літературну і громадську діяльність Гедвіги Дом [13]. Проте в наукових працях окремо не виділяється період Німецької імперії як визначальний етап у становленні та ідеологічному наповненні жіночого руху.

Своєрідний старт боротьби німкеней за свої права розпочався з «довгого» ХІХ століття. У 38 державно-територіальних утвореннях, що в цей час існували на німецьких землях, різнилися життєві практики і, відповідно, становище жінок. Проте загалом спосіб життя німкеней залишався традиційним, усталеним і розміреним. У патріархальному німецькому суспільстві жіночі ролі були чітко окресленими і фокусувалися в сім'ї, домашньому господарстві. На них чекало одне майбутнє – стати дружинами і матерями. Жінки із заможніших прошарків займалися ще добродійною, культурницькою, мистецькою діяльністю.

Не змінила такого становища епоха Просвітництва, яка принесла феміністичне мислення найраніше до Великої Британії та Франції. У німецькомовних регіонах феміністична думка поширювалася повільніше з огляду на політичну роздробленість країни; відсутність єдиної столиці як центру, де зазвичай найперше з'являються передові ідеї; незначну кількість літературних творів, у яких популяризувалася емансипація жінок. До того ж, німкені з літературним талантом працювали головню у відносній ізоляції.

Натомість окремі представниці вищих суспільних верств заявляли про несправедливість, яка існувала в тогочасному суспільстві: нерівність майнових та сімейних прав жінок і чоловіків, недоступність фахової освіти, неможливість професійної самореалізації та відсутність політичних прав. Родоначальниці жіночого руху були освіченими і фінансово забезпеченими інтелектуалками, які формулювали свої ідеї про гендерну рівність у літературних текстах і полемічних памфлетах. Зокрема, письменниця Софі Мєро в 1784 році редагувала «Almanach für Frauen» («Жіночий альманах»), у якому висвітлювалися означені проблеми [16]. Системний виклад ідей фемінізму, вимогу емансипації жінок заради державного блага знаходимо у творі німецького філософа Теодора Готліба фон Гішпеля «Про покращення цивільних прав жінок», який з'явився в 1792 році.

Активізацію жіночого руху спричинили революційні події 1848–1849 років у німецьких державах. У 1849 році в саксонському місті Гросенгайн з'явилося перше число газети «Frauen-Zeitung» («Жіноча газета»), яку заснувала Луїза Отто-Петерс. Щоправда, дуже швидко влада закрила видання. Причиною такого рішення слугував параграф 12, внесений 1850 року до Закону Королівства Саксонії, який забороняв жінкам створювати та бути редакторками періодичних видань. Він був спрямований насамперед проти Луїзи Отто-Петерс, тому в суспільстві отримав назву «Lex Otto» («Закон Отто») [1]. У 1865 році вона разом Міною Кауєр та іншими феміністками створили одну з перших жіночих організацій «Allgemeiner Deutscher Frauenverein» («Загальну німецьку жіночу асоціацію»). «Моя позиція полягає в тому, щоб підтримувати робітниць в їхньому праві на заробіток, а також в тому, щоб вони стали борцями за політичні права» – написала вона у творі «Право жінок на заробіток» [18, с. 8]. Проте у цей період жіночий рух був спорадичний і залежав переважно від ентузіазму окремих його представниць, які спрямовували свої зусилля головню на покращення становища німкеней.

В останній третині ХІХ – на початку ХХ століття формуються ідеологічні пріоритети та організаційна структура жіночого руху. Цьому сприяла низка факторів. Насамперед, завершення об'єднання німецьких земель 1871 року в єдину національну державу – Німецьку імперію, яка проіснувала до листопада 1918 року. Прийнята того ж року конституція країни надавала загальне виборче право для чоловічого населення країни. Про виборчі права жінок в основному законі держави не йшлося. Зрештою, в законодавстві європейських країн цей привілей для жінок був не на часі. Проте в суспільно-політичній думці ідеї рівних із чоловіками виборчих прав мали чільне коло послідовників і послідовниць. Інший важливий чинник – зміна становища жінок під впливом модернізації, особливо економічної. Її прикметні ознаки: руйнація традиційного патріархального устрою, швидка урбанізація переважно за рахунок сільського населення країни, збільшення частки працюючих жінок у промисловості, зросла необхідність здобувати освіту. Зрештою німкеням потрібно було пристосовуватися до нових повсякденних практик, які диктувало місто. Усталилися поведінкові стереотипи, властиві індустріальному суспільству, насамперед індивідуалізм. З ускладненням соціальної структури ролі жінок у селянських, робітничих, буржуазних та інших типах сімей суттєво різнилися.

Своєрідним девізом емансипації жінок у Німецькій імперії став вислів берлінської письменниці і громадської діячки Гедвіг Дом: «Права людини не мають статі». Із 1870 року вона публікувала твори феміністичного змісту, в яких доводила, що жіночий соціальний характер обумовлений вихованням, а не біологічними чинниками. Гедвіг Дом вимагала соціальної та економічної рівності з чоловіками, права жінок на освіту. Популяризації таких ідей сприяла її активна літературна діяльність. Вона була

авторкою кількох театральних комедій, які ставили у берлінському муніципальному театрі Шауспільхаус. Мали свою читацьку аудиторію її романи. Стиль літераторки, що глузує з чоловічих претензій на владу, а також визнана неповага до патріархальної соціальної системи сприяли переосмисленню ролі жінки у німецькому суспільстві [13]. Заснована нею організація «Verein der Reformen» («Асоціація реформ») виступала за комплексну освітню реформу та навчання в університетах жінок.

Жіночий активізм у той час був пов'язаний із різними сферами буття, такими як: захист майнових інтересів німкенів, прав дітей і вдів, охорона здоров'я і материнства, освіта, різноманітна благодійність (догляд за немічними, організація притулку для сиріт тощо), до якої залучалися жінки досить часто з ініціативи міської влади, створення пристойних умов життя і праці робітниць, і в підсумку – боротьба за виборче право.

Урізноманітнилися форми діяльності німкенів задля досягнення поставлених цілей: видання жіночих газет і часописів, скликання конференцій для обговорення становища жінок у німецькому суспільстві та вироблення конкретної програми дій, заснування та безпосередня участь у роботі громадських організацій. Міна Кауер створила у Берліні в 1888 році «Frauenwoll» («Асоціацію добробуту жінок»), яка опікувалася здоров'ям жінок, зокрема відстоювала їхнє право на аборти. 1889 року вона заснувала «Handelsverband der Frauenlöhne» («Комерційну спілку заробітних плат жінок»), одну з перших жіночих профспілок, а разом з Гелен Ланге та Францискою Тібуртіус того ж року започаткувала діяльність середньої школи для дівчат із метою їхньої підготовки до вступу в університети. У 1893 році Міна Кауер стала співзасновницею «Mädchen- und Frauengruppen für Soziale Hilfsarbeit» («Жіночих груп для соціальної допомоги»). Гелен Штокер була співзасновницею «Bund für Mutterschutz» («Ліги захисту матерів»), створеної у 1905 році. Упродовж 1905–1908 років вона редагувала часопис організації «Mutterschutz». Гедвіг Дрансфельд із 1912 року співпрацювала з «Deutscher Katholischer Bund» («Німецькою католицькою федерацією»), яка займалася добродійністю і підтримувала участь німкенів у релігійному житті імперії як чинник збереження моральних засад суспільства. Суттєву роль у популяризації ідей емансипації, насамперед тих сегментів, які стосувалися покращення становища німкенів, відіграла преса [17].

Єдиного ідеологічного формату в німецькому жіночому русі не існувало. Він почасти залежав від програм профспілок, політичних партій, переконань безпосередніх учасниць. Становищем німкенів опікувалися представниці різних суспільних прошарків і політичних уподобань. До прикладу, феміністки, які підтримували СДПН, одну з найбільш впливових опозиційних партій Німецької імперії, пропагували права жінок-робітниць. Натомість прихильниці іншої опозиційної партії «Центр» підтримували участь жінок у релігійному житті країни і свого регіону. Щоправда, співпраця між членкинями різних організацій почасти утруднювалася, головню через ідеологічні розбіжності. Водночас досить чисельним залишався прошарок німкенів, які притримувалися традиційних цінностей, вважаючи, що жінка повинна займатися головню сім'єю і дітьми.

Результатом жіночого руху стало прийняття імперським урядом законів, які поліпшували становище німкенів у виробничій сфері, регулювали використання жіночої праці. Працюючі жінки були переважно незаміжні та вдови, заміжні зазвичай доглядали за дітьми. Найчастіше німкені влаштовувалися на роботу в текстильну промисловість, виробництво одягу (50% всіх працюючих жінок), харчову (22,1%), хімічну (16,2%), паперову (32,6%) галузі [10, с. 181]. На рубежі століть увиразнилася тенденція до розширення сфер зайнятості, прийнятних для жінок різних верств суспільства. Законодавством було визначено перелік виробництв, на яких заборонялося працювати жінкам, встановлено допомогу при народженні дитини та трьохтижневу відпустку, обов'язковий недільний відпочинок, 11-годинний робочий день для жінок та 10-годинний для підлітків; на фабриках і заводах заборонено працю дітей молодших 13 років, а в надомному господарстві – праця дітей до 12 років. Для більшої частини найманих робітниць, зростання чисельності яких зумовлювала динамічна індустріалізація, ці закони відіграли значну роль. Варто відзначити, що поява «жіночого законодавства» стала частиною так званої нової соціальної політики, започаткованої канцлером Отто фон Бісмарком, а у вільгельмівську епоху найбільш послідовно здійснюваної кайзером Вільгельмом II та канцлером Бернгардом фон Бюловим [10]. Зміна на ринку праці та запровадження трудового законодавства вплинула на формування образу «нової жінки».

Проте питання про надання виборчих прав німкеням взагалі не розглядалося. Відтак на рубежі століть активно заявив про себе суфражизм, який характеризувався неоднорідністю та діаметрально протилежними позиціями багатьох його послідовниць. Серед них були праві і ліві, християнки і атеїстки, ті, хто прагнули міцності сім'ї на релігійних засадах, і ті, які вважали сім'ю тягарем. Проте всі суфражистки були переконані, що, маючи легальне право голосувати на виборах, жінки зможуть звільнитися від усіх інших форм дискримінації. 1896 року в столиці імперії Берліні відбулася Міжнародна

конференція, присвячена проблемі становища жінок у суспільстві. У ній взяли участь активні учасниці німецького суфражистського руху: Аніта Аусбург, перша докторка права в Німецькій імперії, Марі Стрітт, Ліда Густава Хейман, Марі Рашке, Амалія фон Кречман та інші. Поряд з обговоренням економічного, соціального становища жителяк імперії йшлося про необхідність добитися для них права обирати і бути обраними [11; 12].

Із метою популяризації суфражистських ідей та досягнення бажаного результату – виборчого права для німкенів – створено низку об'єднань: «Deutscher Frauenwahlbund» («Німецький союз виборчого права для жінок»), «Rat der progressiven Frauenverbände» («Раду асоціацій прогресивних жінок»), «Bund Deutscher Frauenvereine» («Спілку німецьких феміністичних організацій»), локальні осередки в Гамбурзі 1902 року, Берліні 1908 року, Баварії 1913 року. Німецькі феміністки почали спілкуватися з колегами з інших країн і брали участь у роботі міжнародних організацій. До прикладу, Марі Стрітт була активною феміністською не лише в Німеччині, а й у Міжнародному альянсі за виборче право жінок (IWSA). Аніта Аусбург, Міна Кауер працювали в Товаристві жіночої правової допомоги у Швейцарії – центрі жіночої університетської освіти [11].

Суфражистки використовували пресу, зокрема досить популярні серед жіноцтва «Die Frauenbewegung» («Жіночий рух»), «Die christliche Frau» («Жінка-християнка») «Zeitschrift für Frauenstimmrecht» (журнал «Жіноче виборче право») [19]. Активно діяла Федерація німецьких жіночих асоціацій, яка розпочала кампанію з реформування цивільного кодексу. Здобутком суфражизму стало забезпечення жінкам частини майнових прав: розпоряджатися власним прибутком і майном, здійснювати банківські операції; право опіки над дітьми та інших.

Для надання правової допомоги жінкам створюються спеціальні агентства, перше із яких започаткувала Марі Стрітт у 1894 році. До 1914 року існувало 97 агенцій правової допомоги. Деякі з них наймали на роботу випускниць юридичних факультетів [17, с. 387]. Членкині цих структур добивалися встановлення рівних із чоловіками прав у таких сферах, як освіта, фінанси та політичне життя. У 1908 році під тиском суфражисток був скасований федеральний закон, який забороняв німкеням вступати до політичних організацій. Згодом німецькі університети дозволили жінкам навчатися, але випускниці не могли практикувати свою професію, оскільки їм заборонили займатися приватною практикою та державними адміністративними посадами для юристів [1]. Зростання освіченості серед жінок відкривало нові перспективи для їхньої самореалізації, сприяло більшій самостійності й підвищенню власної самооцінки.

Із початком Великої війни призупинив свою діяльність і міжнародний феміністський рух: на цей час пріоритетом активісток став патріотичний обов'язок. Феміністки підкреслювали важливу роль жінок у час війни, які замінили у різних сферах економіки чоловіків, мобілізованих до війська. Через фронтові втрати чимало робочих місць стали вакантними для жінок, і ті змогли утвердитися в різних професіях. Війна сприяла емансипації жінок, особливо молодих дівчат із заможних родин: вони отримали більше особистої свободи, позбулися контролю батьків. Праця під час війни дала багатьом жінкам змогу здобути освіту і фах, тоді як раніше їх єдиною долею було життя заміжньої матері-домогосподарки. Не дивлячись на урядові заборони будь-яких акцій громадянської непокорності, страйків, демонстрацій, жінки неодноразово порушували їх, протестуючи проти нестачі харчів, низьких зарплат, інфляції [9]. Чимало німкенів здобули тим самим новий корисний досвід, знання та навички, усвідомили свої права. Із 1917 року суфражистки знову повернулися до вимоги надати жінкам виборче право, яке німкені отримали у 1919 році.

Отже, в період Німецької імперії відбулося становлення, ідеологічне оформлення і організаційне структурування жіночого руху. У цей час він досяг значного розвитку і сприяв модернізації патріархальних стереотипів щодо місця жінки у соціумі. Доба індустріалізації призвела до усталення нових ролей жіноцтва. Хоча єдиного ідеологічного формату в німецькому жіночому русі не існувало, діяльність жіночих організацій, жіноча преса були спрямовані на емансипацію жінок у суспільстві та захист їхніх інтересів, чого вдалося загалом досягти.

Література:

1. Айсман С. Від «Закону Отто» до # Aufschrei. URL: <https://www.goethe.de/ins/ua/uk/kul/mag/21562070.html> (дата звернення: 11.08.2022.).
2. Вороніна М.С. Робітничий жіночий рух як «позашлюбна дитина» ліберального фемінізму. *Збірник наукових праць Харківського національного педагогічного університету імені Г.С. Сковороди. «Історія і географія»*. 2013. С. 66–70. URL: http://nbuv.gov.ua/UJRN/znpkhnpu_ist_2013_49_17.
3. Гендерний підхід: історія, культура, суспільство / під редакцією Ліліани Гентош, Оксани Кісь. Львів : ВНТЛ-Класика, 2003.

4. Гриценко-Веселовська О.В. Суфражизм як шлях забезпечення гендерної рівності у сфері виборчих прав жінок. *Актуальні проблеми політики*. 2014. Вип. 51 С. 477–484.
5. Кісь О.Р. Жіноча історія як напрямок історичних досліджень: становлення феміністської методології. *Український історичний журнал*. 2012. № 2. С. 159–172.
6. Кісь О. Жіноча історія: чому важливо дізнаватися про досвіди жінок минулого. URL: <https://genderindetail.org.ua/spetsialni-rubriki/zhinky-yaki-toruyit-novi-shliachy/nevidoma-ukrainka.html>.
7. Кондратенко М. Гендерна політика. Права жінок. URL: <https://www.dw.com/uk/уряд-фрн-ухвалив-першу-в-своїй-історії-стратегію-гендерної-рівності/a-54098305> (дата звернення: 9.08.2022).
8. Шевченко Н. Гендер у дзеркалі історії та перспективи розвитку гендерних студій в Україні. *Український історичний журнал*. 2001. № 1. С. 30–39; № 2. С. 34–48.
9. Тебо Ф. Жінки Європи у Першій світовій війні (1914–1918 р.). *Україна модерна. Міжнародний інтелектуальний часопис*. URL: <https://uamoderna.com/event/thebaud-lecture-women-wwi-overview> (дата звернення: 10.08.2022 р.).
10. Хлібовська Г. Політика соціального реформування в Німецькій імперії: витоки, сутність, значення історичного досвіду. *Вчені записки Таврійського національного університету імені В.І. Вернадського. Серія: Історичні науки*. Том 33(72). № 1. 2022. С. 179–184.
11. Augsburg A. Die ethische Seite der Frauenfrage. Minden/ Leipzig: Köhler, 1893. 35s. URL: <https://www.deutsche-digitale-bibliothek.de/item/YJKZSP3VZYVH57UXR74IIMQR37S6M2UP> (дата звернення 11.07. 2022).
12. Augspurg Anita. URL: <https://www.bpb.de/themen/gender-diversitaet/f/35320/anita-augspurg/> (дата звернення: 11.07. 2022).
13. Brinker-Gabler G. Die Frau ohne Eigenschaften. Hedwig Dohms Roman Christa Ruland. URL: <https://www.degruyter.com/document/doi/10.1515/fs-1984-0108/html> (дата звернення: 20.08. 2022).
14. Digitales Deutsches Frauenarchiv). URL: <https://www.digitales-deutsches-frauenarchiv.de/ueber-uns> (дата звернення: 20.08. 2022).
15. Hausen K. Wunder H. Frauengeschichte – Geschlechter-geschichte. Frankfurt am Main : Suhrkamp, 1992.
16. Mereau Sophie. URL: <https://whoswho.de/bio/sophie-mereau.html> (дата звернення: 11.08. 2022).
17. Schröder I. Wohlfahrt, Frauenfrage und Geschlechterpolitik: Konzeptionen der Frauenbewegung zur kommunalen Sozialpolitik im Deutschen Kaiserreich 1871–1914. *Geschichte und Gesellschaft*. 1995. 21. Jahrg., H. 3, Jul. Sep. S. 368–390. URL: <https://www.jstor.org/stable/40185789> (дата звернення: 17.08. 2022).
18. Otto Peters L. Das Recht der Frauen auf Erwerb. URL: <https://archive.org/details/dasrechtderfraue00pete/page/n1/mode/2up?ref=o> (дата звернення: 17.08. 2022).
19. Wischermann U. Die Presse der radikalen Frauenbewegung. *Feministische Studien*. 1984. Band 3. Help 1. S. 39–62. URL: <https://www.proquest.com/openview/1c56dce00c2bf72de83ee7091f8f7d96/1?pq-origsite=gscholar&cbl=1817810> (дата звернення: 19.08. 2022).